

AMIRIY ADABIY MEROSIDA TAXMISLARNING O'RNI

Iqboloy ADIZOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya
fanlari nomzodi
e-mail: ataullo98@mail.ru

Abstract: *The great ruler of the XVIII-XIX century of Kokand Amir Umarchon is famous for his unique and rich literary work, written in Uzbek and Farsi. He wrote under the pen name Amiri, and greatly contributed to the nourishment of the rich literary and cultural renaissance of Fergana valley. Amiri compiled his ghazals and response poetry called mukhammas and many other poetic genres in two separated divans.*

This article examines Amiri's affection for a classical literature, as well as his artistic talent in creating fine poetry. Especially, Amiri contributed to mukhammas-building tradition of the famous poets such as Navai, Jomiy, Lutfiy, Zaliliy, Nobiy, Bedil, Fuzuliy, Mushfiqiy and other literary icons. Among these poets, Navai's works were the template for Amiri's creative genre.

In historiography, his short-lived reign is appreciated for the development of culture and art; described as the "second renaissance of the literature, and presents the rich cultural heritage to the literary world of Kokand.

Key words: *divan, mukhammas, lyric genre, heritage, renaissance, study of Amiri, cultural and artistic progress*

Amiriy ijodi o'zbek adabiyotida kam o'rganilgan. Uning asarlari bilan tanishar ekanmiz, zamiridagi teran tafakkur ko'lami, falsafaga yo'g'irilgan hikmatlar qamrovi, badiiy tasvir vositayu shakllarining rang-barangligi, noyobligidan mazkur ijod oldida adabiyotshunoslikning naqadar qarzidor ekanligini his etamiz.

XX asr boshlarida izchil ilmiy adabiyotshunoslikning asoschilari hisoblangan Fitrat, Vadud Mahmud kabi olimlar ham Amiriy merosiga yuksak she'riyat namunasi sifatida qarashgan.

Adabiyotshunoslikning ilmiy nazariyasini yaratishda uning asarlaridan asos sifatida foydalanishgan [Mahmud V., 2007; Fitrat, Adabiyot qoidalari, 1995; Fitrat, Tanlangan asarlar, 2000].

Qo'qon adabiy muhitining rahnamosi bo'lgan Amiriy o'zbek va fors-tojik tilida lirik she'rlar yaratgan. O'zbekcha va forsiy she'rlarini 2 ta mustaqil devon holda tartib bergan. Unda g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tuyuq, ruboiy kabi janrlardagi asarlari jamlangan. Devoni debocha bilan boshlanadi. Shoirning jami 10000 misradan ortiq

she'rlari bizgacha yetib kelgan. Amiriy devonining ko'plab qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud. O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi Tekstologiya va publikatsiya bo'limining katalogida shoir devonining 26 ta nusxasi hisobga olinib, ilmiy tavsif etilgan. Bu qo'lyozma devonlar Toshkent, Samarqand, Buxoro, Sankt-Peterburg kutubxonalarida saqlanadi. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida shoir devonining 17 ta qo'lyozma nusxasi mavjud. Bundan tashqari, shu fondga XIX asr oxiri XX asr boshlarida chop etilgan bir nechta toshbosma nusxalar ham saqlanadi. Devonining 1881-1887 yillarda Istanbulda chop etilgan 8 nusxasi variantlari ham shu fondga. Ammo, shoir devonining avtograf nusxasi ma'lum emas.

Amiriy devoni tarkibidagi g'azallar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Boshqa janrlar ham devon tuzilishining asosiy tartiblariga rioya qilgan holda jamlangan. Devon maxsus nomlanmagan. Ammo, muallif tomonidan «debocha» yozilgan.

Shoir she'rlarining yaratilish tarixi, mavzu qamrovi, ma'nosi, timsollar mohiyatini to'g'ri anglashda «debocha»ning ahamiyati beqiyos. Chunki unda shoirning ijtimoiy faoliyati, ijodiy maqsadi borasida sharhlari, izohlari o'z ifodasini topgan. Bu ma'lumotlar bizga ko'p masalalarni to'g'ri anglash va xulosa chiqarish imkonini beradi. Debochaga shoirning ikkita ruboiysi kiritilgan. Birinchisi taronayi ruboiy bo'lib, a – a – a – a tarzida qo'fiyalangan. Mavzu jihatidan hasbi hol yo'nalishida:

Chun ma'dalat¹ ayvonini² bunyod ettim,

¹Маъдалат – адолат.

²Айвон – кўшк, қаср.

Ehson ila el xotirini³ shod ettim.

Bas, judu⁴ saxou⁵ adl⁶ ila dod⁷ ettim,

Andoqki, jahon mulkini obod ettim. (20-bet)

Ushbu ruboiyda Umarxon Amiriyning xon sifatidagi boshqaruv tamoyili sharhlangan. U jahonni obod etishning sirini adolat va saxovatda ko'radi. Shoir ruboiyda o'zi amalga oshirgan ishlarni sarhisob etish bilan cheklanmaydi. Balki, o'z faoliyatidan kelib chiqib, insoniyatga olam va odamni mukammallashtirish, obodlashtirish yo'l-yo'riqlaridan saboq ham beradi.

Ikkinchi ruboiyda shoir she'riyatida asosiy mavzu bo'lgan ishq talqinining sharhi berilgan:

Agarchi hush diyorida g'olib o'ldi
ko'ngul,
Jununi ishq muhabbatg'a rog'ib⁸
o'ldi ko'ngul.
Shuhud⁹ bazmida paymonai¹⁰ mu
habbat ichib,
Mudom sog'ari¹¹ sahbog'a¹² tolib¹³
o'ldi ko'ngul.
(21-bet)

Ushbu ruboiyda shoh va shoir Umarxon tabiatidagi ziddiyat, shohlikning shoir tabiatiga, ruhiy holatiga ta'siri o'z aksini topgan. Lirik qahramon faoliyatida shoh sifatida hushyorlik, aql bilan ish yuritish yetakchilik qilsa-da, ko'nglining ishq-muhabbat behushligiga, devonaligiga rag'batl,

³Хотир – бу ўринда кўнгил маъносида.

⁴Жуд – инъом, эҳсон.

⁵Сахо – сахийлик.

⁶Адл – адолат.

⁷Дод – инсоф, адолат.

⁸Роғиб- мойил.

⁹Шухуд – кўз билан кўриш, мушоҳада қилиш.

¹⁰Паймона – қадах.

¹¹Соғар – май қадахи.

¹²Саҳбо – қизил май.

¹³Талиб – талаб қилувчи, изловчи.

mayli ko'proq. Mushohada maqomida esa qizil may to'la qadahga talabgor. Ruboiy mazmunidan ko'rinadiki, u zohiriy va botiniy mazmunga ega. Junun, ishq, shuhud bazmi, paymonai muhabbat, sog'ari sahbo kabi ramzlarni qo'llab, shoir o'z she'riyatidagi ishq mohiyatini oydinlashtirib beradi. Bu timsollarning barchasi haqiqiy muhabbatni sharhlovchi ramzlardir. Bu yerda timsollar markazida turgan may ilohiy ishq mohiyati bilan bog'liq. Shunday ekan, Amiriy she'rlaridagi ishq talqinini, timsollar mohiyatini har doim ham majoziy ma'noda tushunish to'g'ri emas. Uning zamiridagi ko'pma'nolilik va botiniy mazmunni ham e'tiborga olish lozim. Bu fikrlarni «Devon»i debochasi-dagi shoirning quyidagi mulohazalari ham tasdiqlaydi: «Bovujud muncha shug'lu taraddud va bu miqdor tajasusi taaddud ko'ngul ishqu muhabbat zavqig'a rog'ib va zamirimda oshiqona, sho'rangez g'azallar shavqi g'olib erdi. Parichehra gulandom shohidlari safhai orazida sun'i qalami birla yozilg'on xatti rayhoni g'uborin va xol binafsha nuqtalari savodin mutolaa va mushohada birla haqiqat sarmashqin olur erdim... Va har gohkim, gulruksor sanamlar husnining oyinasikim, mahbubi bemisl jamolini(ng) jilvasi mazharidur, xayolim

nazarig'a manzur bo'lg'och tab'im to'tisi mushohada hayratgohida shirin ash'orlar birla azal naqqoshining irodati xomasi chekkon bade' naqshlar ofarinonda surud qilur erdilar» [Amiriy, 2017: 20-21]. Demak, shoir sanamlar husni va yoki atrofidagi har bir tabiiy go'zallikni o'xshashi yo'q mahbuba jamolining – Ollohning «jilvai mazhari», ya'ni tajallisi degan tasavvurda.

Shoir she'rlari, o'zi ta'kidlaganidek, asosan, oshiqona yo'nalishda. Timsollar markazida turuvchi ham oshiq timsoli. Shoir asarlarida ishq chuqur mohiyatga ega. U zohiriy va botiniy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi. Agar biz faqat zohiriy ma'nolar haqida so'zlasak, shoirning badiiy maqsadidan uzoqlashamiz. Chunki ijodkorning asl niyatini ifodalashi uchun zohirbinlik bir vosita, xolos. Agar botiniy mohiyatni anglamasak, shoir asarlari siyqa va jo'n ijod namunalari ga aylanib qoladi. Amiriy she'riyatida nazarda tutgan barcha ishoralarni tushunish uchun asarlarining ma'nosi va timsollar mohiyatini to'liq anglash lozim.

Amiriy g'azal, muxammas, musaddas, musamman, ruboiy, tuyuq kabi 10 ga yaqin lirik janrlarda ijod qilgan. Quyidagi jadvalda Amiriy devoni [Amiriy, 2017] dagi janrlar tarkibi tasniflangan:

№	Turkiy devondagi janrlar tasnifi					
	g'azal	muxammas	musaddas	musamman	tuyuq	ruboiy
	318	39	4	1	16	7
	Forsiy devondagi janrlar tasnifi					
	142	18	2	1	-	-
JAMI:	460	57	6	2	16	7

Xususan, muxammas janri shoir she'riy iste'dodini namoyon etishda "keng maydon" vazifasini bajargan. Biz mazkur maqolada adib ijodining ana shu birgina qirrasi, ya'ni taxmislari haqida fikr yuritishni niyat qildik. Uning

o'zbekcha devonida 39 ta, 1370 misra; forsiy devonida 18 ta, 665 misra; jami 56 ta, 2035 misra muxammasi bizgacha yetib kelgan. Shundan 5 tasi ta'bi xud muxammas, 1 tasi muxammas-marsiya, qolgani taxmis hisoblanadi. Amiriy

o'zbek mumtoz adabiyotining Navoiy, Jomiy, Lutfiy, Zaliliy, Nobiy, Bedil, Fuzuliy, Mushfiqiy kabi 10 ga yaqin eng mashhur ijodkorlarining g'azallariga taxmislar bog'lagan. Ular faqat son jihatdan emas, balki ma'no va badiiyat nuqtai nazaridan ham Amiriy salohiyatini namoyon eta olgan.

Amiriy she'riyati o'ziga xos noyob uslub, kutilmagan badiiy tasvir vositalari, badiiy detallarning turlicha jilvalanishi, tovlanishi mahsulidir. Muxammaslar orqali shoirning teran, falsafiy tafakkur ko'lamini, betakror iste'dodining olmos qirralarini, badiiy topilmalarining nodir turfaligini his etamiz.

Shoir muxammas uchun g'azallarni o'tkir did bilan saralaydi. Har bir taxmisdagi g'azalnavis kechinmalarining mukammal takomil bosqichiga ko'tarilganining guvohi bo'lamiz. Ijodkor shunchaki beshlik bog'lamaydi. U o'z tuyg'ulariga mushtarak hissiyotlarga duch kelganda, ularni yanada kengaytirish ehtiyojini tuygandagina manba tanlaydi. Shu sababli ham, Amiriyning har bir taxmisi badiiy ijodning nodir va

yuksak namunasi darajasiga ko'tariladi. Shoir tomonidan bog'langan har bir misra uzukka qo'yilgan gavhar kabi o'rniga tushadi. Misralarning mantiqan izchilligi, so'zlarning bir-biridan o'sib chiqish tamoyillari, harf va tovushlar ohangidagi garmoniya, qofiya va radif, vazn bilan bog'liq simfoniya alohida e'tibor berganligi seziladi. Amiriyning boshqa janrlardagi asarlari kabi muxammaslarida ham badiiy detallar shunchaki qo'llanilmaydi. Ulardagi so'zlar, harflar, tovushlar o'ziga xos, yangicha, o'z hayotlari bilan yashaydi. Shoir asarlarining originalligini ta'minlaydi. Bu fazilat esa ularni ko'ngillarni ko'ngillarga bog'lovchi ko'prik maqomiga yuksaltiradi: "So'zlarning terilishi, kalimalarning ohangdorligi, harflarning sado beraturg'on, titrayturanlarining olinishi ko'rsatadirk, Umarxon haqiqiy bir san'atkordir...Shu qadar yuksak fikr cohibi va shuncha hunarmand bir shoirni harfning sadosi, kalimalarning ohangi, vaznning tilidan xabarsiz demak mumkinmi?" [Vadud Mahmud, 2007: 90]

Quyidagi jadvallarda Amiriy devonlaridagi taxmislar tarkibi tasniflangan. Turkiy devondagi taxmislar tarkibi

No									JAMI
	Taxmislardagi bandlar soni	5	6	7	8	9	10	11	
	Taxmislar soni	11 ta	3 ta	13 ta	2 ta	7 ta	2 ta	1 ta	39 ta
	Taxmisarga asos bo'lgan g'azal mualliflari:								
	Lutfiy	2		2					4 ta
	Navoiy	5 ta	2 ta	6 ta	2 ta	7 ta	1 ta	1 ta	24 ta
	Fuzuliy		1 ta	1 ta					2 ta
	Zaliliy	2 ta							2 ta
	Nobiy	1							1 ta
	Tab'i xud	1		5 ta					5 ta
	Muxammas - marsiya						1 ta		1 ta

	Jami misralar soni	275	90	455	80	315	100	55	1370 misra
	Jami turkiy va forsiy muxammaslar	450	150	560	80	360	100	275	2035 misra

Forsiy devondagi taxmislar tarkibi

No								JAMI
	Taxmislardagi bandlar soni	5 bandli	6bandli	7 bandli	9 bandli	11 bandli	12bandli	
	Taxmislar soni	7 ta	2 ta	3 ta	1 ta	4 ta	1 ta	18 ta
	Taxmisarga asos bo'lgan g'azal mualliflari:							
	Mushfiqiy	1						1 ta
	Bedil	1		1		4	1	7 ta
	Soib	1			1			2 ta
	Amir (tab'i xud muxammas)	1	1					2 ta
	Xolis	1						1 ta
	Kamol	1						1 ta
	Jomiy			2				2 ta
	Sho'xiy	1	1					2 ta
	Jami misralar soni	175	60	105	45	220	60	665 Misra

Amiriyning, ayniqsa, shoir Zaliliy g'azaliga bog'lagan taxmisleri ma'noviy teranlik va badiiy barkamollik uyg'unligining nodir namunasi sifatida ajralib turadi. U Zaliliyning "Etar" va "Bor" radifli ikkita g'azaliga taxmis bog'lagan. Ikkala g'azal ham besh baytdan iborat. Muxammaslar ham besh bandli. Amiriy Zaliliy g'azallariga ulkan ehtirom bilan yondashgan. Ularda o'z hissiyotlariga mutanosib kechinmalarni tuyib, ixlos va mehr bilan beshlantirgan.

Amiriy kabi rahnamo shoirning Zaliliy g'azaliga taxmis bog'lagani, Qo'qon adabiy jarayonida uning shoir sifatida ehtiromga sazovor ijodkorligini ko'rsatadi. Mazkur taxmislar Amiriyning noyob iste'dodini yanada oydinlashtiradi. Ilmdan ma'lumki, taxmislar nazirachi ijodkor ko'nglidagi mutanosib kechin-

malarni yuzaga chiqarishning ulkan maydonidir. Ijodiy musobaqa shoir ijodining ma'noviy chegaralarini kengaytiradi. Badiiy tasvirlash uslubining yangi qirralarini ko'rsatish imkonini yaratadi. Amiriyning Zaliliy g'azaliga bog'lagan ikkala taxmisi ham oshiqona – irfoniy yo'nalishda. «Bor» radifli muxammasdan asos g'azalni ajratib olsak, fikr ma'no tor va tezis darajasida aytilganini ko'ramiz. Amiriy bog'lagan misralar tuyayli asar mukammallik kasb etadi. Har bir baytda aytilgan tezis yanada chuqur ma'noga ega bo'ladi. Sharhlanadi, izohlanadi, teran mohiyatga aylanadi:

*Pariruxsorlar yuzini moh derman,
ayb qilmanglar,
Sihi qadlar g'amidin oh derman, ayb
qilmanglar,*

*Harimi dilni Baytulloh derman, ayb
qilmanglar,
Ko'ngulni poytaxti shoh derman, ayb
qilmanglar,*

Vujudim shahrida lashkarkashi sohibqironim bor [Amiriy, 2017: 412]^{1*}.

E'tibor bersak, Zaliliy g'azalidagi ma'no ramziylikka ega. Amiriy ana shu murakkablikni o'z misralari bilan oydinlashtirib yuboradi. U orqali xosga ham, avomga ham birday anglash imkoniyatini yaratadi. Oy yuzli pariruxsorlar haqida so'zlab kelib, ishq manzili dilni Ollohning uyi, Olloh makon tutadigan manzil deb e'lon etadi. Bu g'azal lirik qahramonining vujudni bir shahar bilib, ko'ngulni uni boshqaruvchi zo'r podshohga mengzashiga mutanosib tushadi.

*Junun shahri sarosar oqibat vayrona
bo'lmasmu?!
Ko'zum yoshi chu daryo, har taraf
obi ravonim bor
(412-b), -*

baytini beshlantirish jarayonida Amiriyning xalqona uslubi, teran tafakkur tarzi yaqqol namoyon bo'ladi. Asar hazaji musammani solim vaznida yaratilgan. Shoir mazkur baytning birinchi misrasida qo'llangan tajohuli orif san'atini qo'shimcha uch misrada ham qo'llab, asarga ohangdorlik, betakror joziba va chuqur ma'no bag'ishlaganining guvohi bo'lamiz. Xalq orasida mashhur bo'lgan "parilarni ko'rgan kishining esdan og'ishi" borasidagi ma'lumotdan noyob badiiy detal sifatida foydalalanadi. Natijada, lirik qahramon ruhiyati manzarasini nihoyatda aniq va ta'sirli chizib berishga erishadi. Shoir qofiya va radifning ma'noni mukammallasht-

irish, o'quvchi diqqatini bosh mohiyat atrofiga jamlash vazifasidan unumli va mahorat bilan foydalangan. Bunday tasvirlar orqali Amiriy har bir misrada ikki qatlamli – ham oddiy hayotiy, ham chuqur ma'rifiy ma'noni birlashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bu esa lirik qahramon ahvoli ruhiyasini samimiy, tabiiy va ta'sirli ifodalashga ko'maklashadi:

*Qadam urgon muhabbat ko'yig'a
afsona bo'lmasmu?!
Parilar birla suhbat aylagon devona
bo'lmasmu?!
G'ami yor istagon ag'yordin begona
bo'lmasmu?!
Junun shahri sarosar oqibat vayrona
bo'lmasmu?!
Ko'zum yoshi chu daryo, har taraf obi
ravonim bor (412-b).*

Zaliliy g'azaliga bog'langan "Etar" radifli taxmisni ham noyob adabiy hodisa darajasida baholash mumkin. U hazaji musammani mahzuf vaznida yaratilgan. Besh banddan iborat. Asar tasavvufiy yo'nalishda. Adabiyotshunosligimizda tasavvufning mohiyati, mutasavvufnlarning maqomu darajalari yetarli talqin etilmagan. Bu ta'limot zamiridagi hayotiylik ko'lami, yashovchanlik shukuhini izohlab beraolganimiz yo'q. Bu borada Vadud Mahmudning yuqorida eslangan maqolasida e'tirof etgan fikrlari diqqatga sazovor: "...sharqning eng buyuk kishilari eng buyuk mutasavvufilaridir va bashariyatning "urfonu koinot" haqida topg'on yo'llarining eng muazzami va bu kunga qadar ko'pchilikka nufuz e'tibori bilan eng umumiy va hayotiy tasavvufdir" [Vadud Mahmud, 2007: 80]. Olim fikrini davom ettirib, mumtoz adabiyotdagi ishqning ikki turini izohlaydi: "Bizda she'rning ikki jabhasi bordir. Chunki ishqimiz ikki jabhalidir. Haqiqiy, majoziy. Haqiqiy ishq ruhi umumiyya

¹Amiriy. Devon.I jild. O'zbekcha she'rlar. – T.: Tamaddun, 2017, 412-bet. Keyingi misollar mazkur nashrdan olinadi va beti ko'rsatib boriladi.

hulul dardidirki, eng yuksak va orifona bir amaldir. Majoziy ishq esa oddiy va nafsoniy ehtirosdirki, umumiy va tabiiy bir mayldir” [Vadud Mahmud, 2007: 80]. Shoirning taxmisdagi maqsadi hayotning mohiyatini yoritish, tariqat solikini hidoyat yo‘lidan ogohlantirish, unga yo‘naltirishdan iborat:

Tariqat ahlining andishasi qanoatdur,
Vujud sham‘ini kuydurmak ango
odatdur,

Chu sof bo‘lsa ko‘ngul, anjumanda
xilvatdur,
Charog‘i xonaqahi so‘fiyon ne hojatdur,
Sitorayi falaki gunbadi kabud yetar
(411-b.).

Amiriy solikni moddiyat olamidan kechib, ruhiyat olamiga yuz burishga da‘vat etadi. Shoir bu ikki olamni mohiyatan bir-biriga zidlantirib tasvirlaydi. Vujud olamini toshlarga, ruhiyat olamini esa qushlarga mengzab, erkin parvoz zavqi bilan tanishtiradi. Kuloh, xirqa, pashmina obrazlari orqali tashqi zebu ziynat ma‘nisiz ekanligini ta‘kidlaydi. Mazkur bandga Amiriy olib kirgan har bir obraz zamirida keng qamrovli ma‘no va noyob badiiy ifoda mujassamini ko‘ramiz. Shoir har bir so‘zni mantiq tarozisidan o‘tkazib, serqatlam ma‘nolarni ifodalaydi. Jumladan, u “Vujud kisvatin toshlarga xayr etgil” misrasida ustomonlik bilan ikki ma‘noni nazarda tutadi. Birinchisi, oddiy tosh ma‘nosida bo‘lsa, ikkinchidan yuragi toshga aylangan, yuraksiz kishilar haqida gap ketayotgani anglashiladi:

*Havoyi ishqida parvoz misli tayr etgil,
Aning visoli umidida tarki g‘ayr etgil,
Vujud kisvatini toshlarga xayr etgil,
Tamomi dashti tariqat barahna sayr
etgil,*

*Kulohi xirqayi pashminadin ne sud
yetar
(411-b.)*

Shoir lirik qahramoni tasavvufning eng yuqori – fano bosqichini orzulaydi. Fano bu – visol demakdir. Oshiq va koinotning, borliqning yagonaligi, birligi demakdir. “Umarxonning mavzui tasavvufning yuksak nuqtasi bo‘lg‘on umumiy ruhga fano bo‘lish, quyulish, koinot ruhi bilan birlashish mavzuidir. O‘shaning hasratidir”. Vadud Mahmud Umarxon asaridagi fano masalasini amerikalik mashhur yozuvchi Edgar Poning “Qarg‘a” dostonidagi o‘lim mavzusi bilan qiyoslab baho beradi. Shoir muxammasiidagi o‘limning qanchalar keng va teran ma‘noga egaligini, Edgar Po asaridagi o‘lim bilan qanchalar farqlanishini, uning asaridagi o‘lim oddiy, bir xotinning o‘limi ekanligini ta‘kidlaydi: “Umarxonning ham qayg‘usi, hasrati bor, lekin “bir xotunning o‘lumi uchun” emas, koinotning umumiy ruhiga quyilish hasratidir. Ko‘ringiz mavzu naqadar buyuk, naqadar oliydir” [Vadud Mahmud, 2007: 80]. Haqiqiy oshiq hayotining mazmuni shundan iborat:

*Visolsiz bu chamandin ko‘zumga
zindon xo‘b,
Nishot mahfilidin kunji baytul ahzon
xo‘b,
Agarchi bulbuli sho‘ridag‘a guliston
xo‘b,
Mango jahon elining bazmidin go‘riston
xo‘b,
Navoye navhayi har qabrdin surud
yetar (411-b.).*

Yuzaki qaraganda, bandning mazmunida tushkunlik kayfiyati ustundek tuyuladi. Ammo solik ishq, dunyoqarashi va nuqtai nazari bilan qarasak, har bir misra qatida hayotning, yashash-

ning asl mohiyati o'z ifodasini topganini ko'ramiz. Chunki unda ifodalangan haqiqiy ishq "ham mab dai va ham g'oya e'tibori bilan hayotiy va insoniydir. Chunki inson o'zining yaratilishini va yashashining g'oyasini tushunmak va bilmak istaydir" [Vadud Mahmud, 2007: 81]. Asarning quyidagi baytidan esayotgan sovuq nasim, go'yoki, etingizni junjitadi:

*Mango jahon elining bazmidin go'riston
xo'b,
Navoye navhayi har qabrdin surud
yetar (411-b.).*

Ammo chuqurroq mulohaza yurit-sak, bu misralar orqali "Ilohiy taran-numlar sohibi" insoniyatga ulkan sab-oq beradi. Chunki bazm, xursandchilik yoqimli. Ammo unda ibrat, saboq yo'q. Har qabrdan fig'onli, nolali kuy kabi insoniyatning hayotdan olgan sabog'i va ibrat taraladi. O'lim insonni asliyatni ko'rishga, asliyatga yaqinlashishga o'rgatadi.

Lirik qahramonning maqsadi vujud-dan xalos bo'lib, erkin ruhoniya bilan koinotga quyilish, u bilan birlashish-dan iborat: "Insonning erishgan eng yuksak daraja fardiyatchilik (individualizm) emas. O'zining fardiyatini yo'qo-tib, jamiyat hayotida yashashida... bu-tun jonli narsalarni suyishda, bundan ham o'tsa jonsiz narsalarda o'ziga mushtarak hayot tasavvur etishda va ularning umumiy ruhlarini sezish uchun intilishdadir... Umarxon shu falsafan-ing bir namoyandasi bo'lg'onidan sa-harning nasimi, udning surudi, oyning nuri, yulduzlarning so'zlari, kechaning qorong'uligi unga gapiradir. Ularning so'zlarini sezadir. Ruhlar bilan sirla-shadir". Shu sababli ham shoir nuqtai nazari, tafakkur tarzi noodatiy. Uni ang-lash uchun o'quvchidan o'tkir musho-hada, mantiqiy tafakkur talab etiladi:

*Sahar chamanda qulog'img'a bongi ud
yetar,
Bashorati karim vojibul vujud yetar,
Bu kechakim to'lun oy sorig'a vujud
yetar,
Falak sitorasidin sharbati shuhud yetar,
Savodi sarmadima ko'zlarimga dud
yetar (411-b.).*

Amiriy ijodining takomillashuvida, ayniqsa, ulug' Navoiy maktabi saboqla-rining o'zni beqiyos. Shoir uchun o'nlab buyuk ustozlar ijodxonasi, xususan, Navoiy asarlari ulkan mezon, sarhadsiz darsxona bo'lgan. Uning o'zbekcha de- vonida hazrat Alisher Navoiy g'azaliga bog'langan 24 ta taxmis kiritilgan. Ular, asosan, falsafiy, tasavvufiy-orifona g'azallarga bog'langan. Shoir taxmis-lari orqali Navoiyning murakkab fikrlar-ini soddalashtirish, izohlash, sharhlash yo'lidan borgan. Ko'rinadiki, muxam-mas bog'lash orqali shoir ustozidan ilhomlanish, undan o'rganish, u bilan musobaqalashib o'z mahoratini charx-lash bilan bir qatorda, ma'lum ma'noda, xalqqa Navoiy tafakkuri dahosidan sab-oq berishga, allomani anglash yo'lida ularga ko'maklashishga ham harakat qilgan. Chunki 15 asrdan 19 asrgacha o'rtada 400 yil vaqt bor. Bu orada ad-abiy tildagi, tafakkur tarzidagi tafovut-lar shuni taqozo etar edi. Shoir g'oy-ibona ustozining eng sara g'azallarini beshlantirgan. Shulardan biri "Muvofiq kiydilar, bo'lmish magar Navro'z ila bayram, Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham" bayti bi-lan boshlangan g'azalga bog'langan muxammasdir.

Navoiyning mazkur g'azali 20 jildlik Mukammal asarlar to'plami 6-jildidan o'rin olgan "Favoyid ul-kibar" devoniga kiritilgan 420-g'azal. U 7 baytdan iborat. Asar Navoiyning musajja' g'azallaridan biri. U yuksak mahorat bilan, betakror

badiiyat namunasi sifatida yaratilgan. Mazkur asar Navoiyning eng yetuk, go'zal g'azallaridan. U Navro'z bayrami munosabati bilan hayotsevarlik, yashillik, shodlik, quvnoqlik, go'zallik targ'ibiga bag'ishlab yozilgan. Taxmis olti banddan iborat. G'azalning maqtasiga bog'langan band Amiriy devonida negadir tushirib qoldirilgan.

Navoiy MAT dagi g'azal matni bilan taxmis matni qiyoslanganda, ancha

farqli o'rinlar borligi kuzatildi. Bu turlicha 3 ga bo'lish mumkin:

1. Ayrim so'zlar noto'g'ri o'qilgan;

2. Ayrim o'rinlarda baytlar o'rnini almashgan;

3. Ayrim so'zlar tushirib qoldirilgan.

Quyidagi jadvalda g'azal va taxmis matnidagi transformatsiya (turli shakliy o'zgarishlar) jarayonlarini ko'rsatishga urindik (ikkala matnda bir xil bo'lgan baytlar keltirilmadi):

G'azal va taxmis matnidagi transformatsiya

Bayt raqami	Navoiy g'azali	Amiriy taxmisi	So'zdagi farq	So'z tushib qolgan	Baytlar o'rnini almashgan
1-bayt:	Muvofiq <u>kiydilar</u> , bo'lmish magar Navro'z ila bayram, Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham.				
	<u>kiydilar</u>	<u>keldilar</u>	+		
2-bayt:	Chaman sarvi qolib bebar, mening sarvim bo'lub dilbar, Ani yel aylabon muztar, bu yeldek sekretib adham.				
<u>eldin</u>		<u>eldek</u>	Mazkur bayt Navoiyda 3-bayt sifatida kelgan.		
3-bayt:	Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon, Aning shaydosi bir dehqon, munga shaydo bari olam.				Mazkur bayt Navoiyda 2-bayt sifatida kelgan.
5-bayt:	Qilib ohim sari <u>parvo</u> , bu yon mayl <u>etmoding qat'o</u> , Sabodin, ey qadi ra'no, bo'lur ham sarv gah-gah xam.				
	<u>Etmoding parvo</u>	<u>Etmoding: Parvou</u>		<u>"Qat'o" so'zi Amiriyda tushib qolgan</u>	
7-bayt:	Navoiy, ko'yin et manzil, yuzu qaddig'a bo'l moyil Ki, bog' etmas seni xushdil, gulu sarv aylamas xurram.				
	<u>Mazkur bayt taxmisdan tushib qolgan.</u>				

G'azal 7 bayt, taxmis esa 6 banddan iborat. G'azalning birinchi baytidagi "muvofiq kiydilar" jumlasida "muvofiq keldilar" ko'rinishida qo'llangan. Ammo "muvofiq kiydilar" shakli matladagi mantiqqa mutanosib. 20 jildlikdagi "Favoyid ul-kibar" devoni nashrida 2- va 3- baytlar o'rnini almashtirib qo'llan-

gan. Bizningcha, Amiriy taxmisidagi tartib to'g'ri. Chunki "chaman sarvining hayrat"ga tushishi uchun sarvqomatning bir qancha fazilatlarini ma'lum va ta'riflangan bo'lishi lozim edi. Xuddi shu sababli, 1-2- baytda ularning bir qancha xislatlari bir-biriga zidlantirilib tavsiflanadi. Jumladan, ikkalasining ham

tashqi ko'rinishi bir xil – yashil xil'atda. Chaman sarvi samarsiz, sarv-dilbar esa go'zalligi bilan maftunkor. Chaman sarvi yeldan o'jiz, ikkinchi sarv esa otni yeldek sakratuvchi. 2-baytda dilbarning otni yeldek choptirishi haqida gapirilmoqda. 3-baytda esa go'zalning javlon urayotgani, chaman sarvining harakatsizligi bilan zidlantirib tasvirlanadi. Fikrdagi mantiqiy izchillik, ya'ni dilbarning ot choptirayotgani, keyin esa bu holatdan hayratning paydo bo'lishi tabiiyligi shunday xulosaga kelishimizga asos bo'ladi.

Shoir dastlab dilbarning fazilatlarini tavsiflab, keyin unga olam shaydoli haqida so'zlaydi. 3-baytda Navoiy devonida "eldin" so'zi taxmisda "eldek" tarzida uchraydi. Mantiqan Amiriy varianti to'g'ri. 5-baytda 3 ta farq kuzatiladi. Birinchisi, Amiriy taxmisida "qat'o" so'zi tushib qolgan. U "aslo, qat'iyon" ma'nosida kelib, badda mantiqan va vazn nuqtai nazaridan ham bu so'z taqozo etiladi.

Qilib ohim sari parvo, bu yon mayl etmading qat'o,

Sabodin, ey qadi ra'no, bo'lur ham sarv gah-gah xam.

Taxmisda negadir g'azalning so'nggi, maqta' bayti keltirilmaydi. Mumtoz taxmisnavislikda manba sifatida belgilangan g'azal to'liqligicha qamralishi, yoki shoirning maqsadidan kelib chiqib, ijodkor niyatiga mos tushmaydigan yoxud asar badiiyatida turli qaytariqlarga, saktaliklarga bois bo'luvchi, ayrim baytlar tushirib qoldirilishi ham mumkin. Yoxud kotiblarning xatosi tufayli ham asarning ayrim qismlari taxmis tarkibiga kiritilmay qolish ehtimoli mavjud. Amiriyning mutasavvuf shoirligidan kelib chiqadigan bo'lsak, g'azaldagi mazkur, so'nggi bayt uni taxmis bog'lashga otlantirgan bosh ma'noni o'zida mujassamlashtirgan, deyishimiz mumkin.

Chunki shoir oltala baytda chaman sarvi va yashil kiyimdagi dilbarning jozibasini, go'zalligini parallel ravishda tasvirlaydi. Undan hayratlanadi. Shodlanadi. Ko'tarinki kayfiyatda bahoriy iforlarga oshuftaligini izhor etadi. Ammo ularning birortasi uni qanoatlanirmaydi. So'nggi baytlarga borganda, lirik qahramon tabiati sokinlashadi. U bari olamning o'tkinchiligi haqida fikrlay boshlaydi. So'qiyga murojaat etib, sarv ham, gul ham boqiy, ahdida mahkam emasligini eslatadi. So'nggi baytda u xushnudlik ko'shkidan turib teran fikrlaydi. Maqsadni yuksak tarzda belgilaydi. Shoir tabiat fasli, go'zal dilbar tasviridan asl mohiyatga yo'l topadi. Tabiatni kuzatib, fikran, hodisadan asl mohiyatga yo'naladi. Olam, odam va ilohiylik robitasini topadi. Tabiatdan saboq oladi. Insonni to'g'ri yo'lga boshlovchi ulug' falsafani kashf etadi. Foniylilik bag'rida birgina abadiy Haqiqat – yor ko'yi ekanligini anglaydi va insoniyatni bundan ogohlantiradi. Shoir jonsiz narsalarda, tabiat hayotida inson hayotining ramzini ko'radi. Tabiat ashyolarini tushunish insonni o'zini anglashga yo'naltiruvchi vositadir. U o'z mohiyatiga tabiat va moddiylikni anglash yo'li orqali boradi. Shu sababli, Navoiy ham, Amiriy ham o'z fikr, g'oyalarini tabiat hodisalarini bilan izchil uyg'unlikda bayon etadilar. Davron tuni – furqat tuni, xazon fasli – ruxsori zard paralelliklari – ruhiy holat manzaralarini tasvirlash va tasavvur etishni osonlashtiradi. Navoiy so'nggi misrada "Jamiyat, ya'ni umumlikka erishish uchun fardlik, yolg'izlik, yagonalik maqomiga ko'tarilish"ni shart qilib ko'rsatadi. Buni qanday tushunmoq lozim? Haqiqiy oshiqning niyati umumiy ruhga quyilish, dedik. Buning uchun esa u butun moddiyat, ya'ni – ko'plikdan uzoqlasha olishi va yagonalik maqomiga ko'tarila olishi lozim.

Amiriy maqtadan oldingi 6-baytdayoq, bu haqda o'ylanib, boqiylik va foniylilik borasidagi ayrim fikrlarini bayon etadi. Navoiy so'nggi yettinchi baytda esa muhim va teran, butun hayot va yashashning mohiyatini oydinlashtiruvchi, uning mazmunini o'zida mujassam etuvchi falsafiy xulosasini ifodalaydi. Ya'ni shoir majoziylik va haqiqiylikni bir-biriga zidlantiradi. Bahor tarovatidan olgan shukuhini fano va foniylilik maqomi bilan qiyoslab ko'radi. Va qat'iy xulosasini bayon etadi. Bog', gul, sarv – bularning barchasi o'tkinchi, baqosizdir. Shunday ekan, insonni, komillik va ruhoniylar parvozlar sari yuksaltiruvchi, Haqiqiy yor ko'yini tanlashga yo'naltiradi:

*Navoiy, ko'yin et manzil, yuzu qaddig'a
bo'l moyil
Ki, bog' etmas seni xushdil, gulu sarv
aylamas xurram.*

Mazkur bayt asar g'oyasining eng avj nuqtasini ifodalaydi. Shunday ekan, Amiriy taxmisga asos bo'lgan g'azalning shunday yetuk baytini e'tibordan soqit qilishi mumkin emas edi. Yuqoridagi turlichaliklar Amiriy va "Favoyid ul-kibar" devoni noshirlari turli qo'lyozma manbalardan foydalangan bo'lishlari mumkin, degan taxminni ham yuzaga keltiradi. Uni, qo'lyozmalar asosida o'rganib, qiyoslab, g'azal va taxmisning sahih va to'liq variantini tiklashga harakat qilish lozim, deb hisoblaymiz. Ko'rinadiki, ikkala asarni qiyoslash matndagi saktaliklarning bartaraf etilishida va sahih matn yaratilishida ham muhimdir.

Taxmisga olingan g'azal musajja' usulida yaratilgan. Amiriyning mahorati shundaki, u taxmisdan ham ana shu murakkab, mahorattalab badiiy san'atni qayta yarata oladi. Har bir band misralari ikkiga bo'linib, qo'sh qofiya bilan

ziynatlanadi. Bu esa o'z navbatida, fikrning sayqaldorligini oshiradi. Asosiy g'oyaga e'tiborni qat'iylashtiradi. Diqqatni jalb etib, ma'noni ta'kidlaydi:

*Iki ko'zi erur kofar, chekib mijgonidin
xanjar,
Xati la'ling erur axzar, dahoning
chashmayi Kavsar,
Xiromi o'ldi jonparvar, qadi sarfitnai
Mahshar,
Chaman sarvi qolib bebar, mening
sarvim bo'lub dilbar,
Ani yel aylabon muztar, bu yeldek
sekretib adham (390-b.).*

Taxmis avvalidanoq, ko'tarinki, rubobiy kayfiyat bilan boshlangan. Bunga sabab, bahor kelib, olamning beg'uborlik iforiga chulganishida. Ko'ngillar shodliku xursandchilikka limmo-lim to'lishida. Amiriy asarida lirik qahramonning xushnudlik kayfiyatini shunday ta'sirli tasvirlaydiki, u beixtiyor o'quvchi ko'nglini ham baxtiyorlikka, zavqu shavqqa oshno etadi. Shoir hayrat va hayajonga to'lib, tabiatning har bir ashyosida hayot nashidasini his etadi. Ular bilan birga yashaydi va yashnaydi. Toshqin hislari to'lqinlarida jo'shib suzadi. O'z tuyg'ulari bilan suhbat quradi. Ularni chorlaydi, tashrifini olqishlaydi. Qayg'ularini quvlaydi. Ulardan uzoqlashib, ruhini yuksaklarga parvozga shaylaydi. Bunday ruhiy holat manzaralarini chizishda shoir tarhi toza so'zlar jilosidan, tovushlar qatidagi turli ritmik ohanglar simfoniyasidan unumli foydalanadi. Xususan, birinchi bandda takrorlangan "m" tovushining zamirida jaranglayotgan miriqmoq, mazza qilmoq kabi ritmik ohang jilolari (tavze' san'ati vositasida) shoir nazarda tutgan xushnudlik ma'nolarini yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi:

*Bahor ayyomi keldi, o'ldi olam tozau
xurram,
Binoi xonai ayshu nishotim ayladi
mahkam,
Beri kel, zavq ila ey shodmonliq, nari
bor, ey g'am,
Muvofiq keldilar, bo'lmish magar
Navro'z ila bayram,
Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi
ravonim ham. (390-b.)*

adabiy jarayon bekorga "adabiyotning ikkinchi oltin davri" deb baholanmagan. Har bir ijodkor mahoratining oltin qirralarini namoyon etish mazkur adabiy muhitda asosiy talablardan biri hisoblangan. Xususan, Amiriyning o'zi ham mazkur shartni bekamu ko'st bajarishga harakat qilgan. Bugungi adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifa esa ana shu olmos, yombilarni izlab topish, kashf etishdan iboratdir.

Ko'rinadiki, Amiriy rahnamolik qilgan

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Amiriy. Tanlangan asarlar. T.: Fan, 1972.
Amiriy. Tanlangan asarlar. T.: Tamaddun, 2017.
Boltaboev H. Mumtoz so'z qadri. T.: Fan, 2004.
Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar. T.: Ma'naviyat, 2007.
Jumaxo'ja N. Navro'z va manzur malohati. / Navoiy g'azaliyoti talqinlari. T.: O'zbekiston, 2018, 359-361.
Navoiy Alisher. Favoyid ul-kibar. MAT, 20 jildlik, 6-jild.
Norqulov N., U. Jo'raev. O'zbekiston tarixi. T.: O'qituvchi, 2004.
Rumiy J. Ichindagi ichingdadir. T.: Yangi asr avlodi, 1997.
Fitrat. Adabiyot qoidalari. T.: O'qituvchi, 1995.
Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: Ma'naviyat, 2000.
Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. T.: Fan, 1961.
Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: Fan, 1998.
Qobilova Z. Bahorning qo'sh bayoti. / Alisher Navoiy va XX1 asr. Respublika ilmiy-nazariy anjumani, 2018, 191-193.
Qobilova Z. Amiriyning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 2010.